

GRZEGORZ KUPRIANOWICZ

## ENCYKLOPEDYCZNA SYNTEZA PRAWOSŁAWIA

*Православная энциклопедия*. Под общей редакцией Патриарха Московского и всея Руси Алексия II. [Wydawca:] Церковно-научный центр «Православная энциклопедия». [Том вступный:] *Русская Православная Церковь*. Москва 2000 ss. 656 + XXXII; Том I: *A – Алексей Студит*. Москва 2000 ss. 752.

Wielkim wydarzeniem w życiu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego w 2000 r. stało się rozpoczęcie realizacji największego projektu wydawniczego w dziejach prawosławia rosyjskiego – wydanie pierwszych tomów monumentalnego dzieła pt. *Православная энциклопедия* („Encyklopedia prawosławna”). Zainaugurowanie tego wydawnictwa encyklopedycznego z pewnością jest znakiem odradzania się prawosławia w Rosji, znakiem ważnym i szczególnym, świadczącym bowiem już nie tylko o odbudowywaniu – po latach totalitarnego zniewolenia – struktur cerkiewnych, ale także o odradzaniu intelektualnego życia Kościoła.

Dziesięciolecia państwowego ateizmu i ograniczania różnych sfer życia Kościoła (w tym szczególnie nauki i edukacji) siłą rzeczy spowodowały przerwanie w Rosji normalnych badań w zakresie teologii, historii Kościoła, prawa kanonicznego, na początku XX w. stojących tu przecież na wysokim poziomie. W okresie sowieckiej *smuty* podstawowym zadaniem Kościoła stało się zachowanie substancji, przetrwanie i świadectwo. Oczywiście, na ile było to możliwe, starano się prowadzić badania naukowe. Ich ośrodkami były tolerowane przez władze nieliczne szkoły teologiczne, takie badania podejmowano także poza nimi. Jednakże skala i możliwości prezentacji tych badań były już bardzo ograniczone. Stąd też wielkie znaczenie dla zachowania ciągłości rozwoju teologii rosyjskiej mieli ci jej przedstawiciele, którzy po rewolucji znaleźli się na Zachodzie.

Upadek ZSRR i koniec ery ateizmu państwowego zapoczątkowały nową epokę w dziejach rosyjskiego prawosławia, a także rosyjskiej nauki teologicznej. Początkowy okres w nowych realiach był czasem „odzyskiwania pamięci” – przyswajania wcześniejszego (przedrewolucyjnego) dorobku nauki rosyjskiej, zapoznawania się z dorobkiem prawosławnej myśli teologicznej ostatnich dziesięcioleci (w tym także teologów rosyjskich działających na Zachodzie), a także upowszechniania tego, co zdołano dokonać w samej Rosji w trudnym okresie prześladowań.

Podjęcie w 2000 r. wyzwania przygotowania wszechstronnego, wielowątkowego i fundamentalnego wydawnictwa encyklopedycznego świadczy o rozpoczęciu nowego okresu w rozwoju nauk kościelnych w Rosji. Syntetyzowanie, podsumowywanie dotychczas

sowego dorobku, wypełnianie istniejących luk, co dokonuje się właśnie w trakcie przygotowywania encyklopedii, otwiera nową perspektywę badawczą.

Warto zaznaczyć, że *Православная энциклопедия* nie będzie pierwszą rosyjską encyklopedią prawosławną. Próby przygotowywania wydawnictw encyklopedycznie przedstawiających aktualny stan wiedzy z zakresu teologii i historii Kościoła podejmowano w Rosji już u schyłku XIX wieku<sup>1</sup> Pierwsza wielotomowa ogólnoteologiczna encyklopedia rosyjska to *Православная богословская энциклопедия или богословский энциклопедический словарь*<sup>2</sup>, której wydawanie rozpoczęto w Sankt-Petersburgu w 1900 r.<sup>3</sup> jako dodatku do czasopisma „Strannik” Powstawała ona na wzór niemieckiej *Real-Encyclopädie für protestantische Theologie und Kirche* Johanna Jakoba Herzoga<sup>4</sup>, a opracowywana była pod redakcją A. P. Łopuchina, a następnie N. N. Głubkowskiego. Początkowo zakładano, że liczyć będzie dziesięć tomów wydanych w ciągu pięciu lat<sup>5</sup> Ostatecznie ukazało się dwanaście tomów tego wydawnictwa (tomy 10-12 wyszły już pt. *Богословская энциклопедия*). Ostatni tom tej encyklopedii wydano w 1911 r., przerwano ją na hasła „Konstantynopol”<sup>6</sup> Późniejsze próby opracowania wydawnictw encyklopedycznych podejmowane były już na mniejszą skalę, np. wydany w 1913 r. *Полный православный богословский энциклопедический словарь*<sup>7</sup> liczył dwa tomy. Z prac opublikowanych już po rewolucji warto odnotować *Церковный энциклопедический словарь*<sup>8</sup>, wydany w 1931 r. w Charbinie. Okres sowiecki nie sprzyjał pracom nad encyklopedią prawosławną, jednak idea przygotowania takiego wydawnictwa była obecna także w Rosji, a pod koniec lat siedemdziesiątych rozpoczęto nawet

<sup>1</sup> Były to początkowo słowniki-encyklopedie z zakresu nauk biblijnych, np. *Библейский богословский словарь*. Подъ редакціей свящ. В. Михайловского. Москва 1872; архим. Н и к и ф о р (Бажанов). *Библейская энциклопедия*. Вып. 1-4. Москва 1891-1892; ale także o charakterze ogólnym: *Справочный Богословский преимущественно церковно-исторический Словарь*. Составиль Протоіерей Л. Петровъ. С.-Петербургъ 1889.

<sup>2</sup> *Православная богословская энциклопедия или богословский энциклопедический словарь* [т. 10-12: *Богословская энциклопедия*]. Издание подъ редакціей профессора А. П. Лопухина [т. 6-12: Составлена подъ редакціей Н. Н. Глубковского]. Т. 1-12. Петроградъ 1900-1911.

<sup>3</sup> *Православная богословская энциклопедия* [...] Томъ первый: А – Архелая. Петроградъ 1900.

<sup>4</sup> Band 1-22. Hamburg [Stuttgart, Gotha] 1854-1868.

<sup>5</sup> А. Л. *Предисловіе*. W: *Православная богословская энциклопедия* Томъ первый s. VII.

<sup>6</sup> Artykuły napisane do kolejnych tomów tej encyklopedii przechowywane są w archiwach Sankt-Petersburga i Sofii (Bułgaria). Częściowo zostały one opublikowane w wydawnictwie: *Христианство. Энциклопедический словарь*. Ред. кол. С. С. Аверинцев (глав. ред.), А. Н. Мешков, Ю. Н. Попов. Т. 1-3. Москва 1993-1995.

<sup>7</sup> *Полный православный богословский энциклопедический словарь*. Т. I-II. Санкт-Петербург 1913.

<sup>8</sup> Архим. Феодосій (Переваловъ). *Церковный энциклопедический словарь. Пособіе по изученію Закона Божія и церковной исторіи*. Харбинъ 1931.

gromadzenie odpowiednich materiałów<sup>9</sup> Realizacja tych planów stała się możliwa dopiero po zakończeniu okresu ateistycznego totalitaryzmu. W latach dziewięćdziesiątych, zanim zrealizowano zamysł wydania encyklopedii, upowszechniono część wcześniejszych encyklopedii w formie reprintów lub kompilacji.

Równy sto lat po rozpoczęciu wydawania pierwszej wielotomowej rosyjskiej encyklopedii prawosławnej podjęto edycję nowego tego rodzaju wydawnictwa, ale z odpowiednio większym rozmachem i możliwościami technicznymi. Projekt wydawniczy zapoczątkowany w 2000 r. jest w swych założeniach przedsięwzięciem wręcz monumentalnym. *Православная энциклопедия* zaplanowana jest na 25 tomów, które ukazać się mają w ciągu dwunastu lat (dwa tomy rocznie). Ma ona być dziełem w pełni oryginalnym, oddającym aktualny stan wiedzy, tworzonym z wykorzystaniem współczesnych technik (rozważana jest możliwość przygotowania wersji encyklopedii na nośnikach elektronicznych).

*Православная энциклопедия* traktowana jest jako prestiżowa prezentacja rosyjskiego prawosławia. O randze, jaką temu wydawnictwu nadaje Rosyjski Kościół Prawosławny, świadczy fakt, że encyklopedia wydawana jest „pod ogólną redakcją” zwierzchnika tego Kościoła – patriarchy moskiewskiego i całej Rusi Aleksego II oraz z jego błogosławieństwem. Do współpracy przy jej tworzeniu zaproszone zostały – jak zaznaczono już na pierwszej stronie encyklopedii – wszystkie autokefaliczne Kościoły prawosławne (oraz dwa autonomiczne). Znaczącą jest również informacja, że encyklopedia wydawana jest „попечением Российского государства” („pod patronatem Państwa Rosyjskiego”). Nieprzypadkowo wydawanie encyklopedii rozpoczęto w 2000 r., została ona bowiem poświęcona „2000-leciu Narodzin Pana naszego Jezusa Chrystusa” Stanowi więc swoiste wotum na Jubileusz Drugiego Milenium.

Dla zapewnienia odpowiednich warunków wydawania encyklopedii powołano szereg organów nadzorujących i wspierających: Radę Nadzorczą (na czele patriarcha Aleksy II), Komitet Wspierający (przewodniczący – mer Moskwy Jurij Łużkow), Asocjacje Ofiarodawców, a także Radę Cerkiewno-Naukową (przewodniczący – patriarcha Aleksy II) oraz Radę Naukowo-Redakcyjną (przewodniczący – arcybiskup istriński Arseniusz). Wydawanie encyklopedii podejmowano ze świadomością, że będzie to długotrwały proces. Do realizacji tego projektu powołany został specjalny ośrodek – Centrum Cerkiewno-Naukowe „Православная Энциклопедия”, posiadające dwanaście redakcji naukowych oraz dziesięć przedstawicielstw w różnych regionach Rosji, na Białorusi i w Gruzji. Centrum posiada również własne strony w Internecie ([www.sedmitza.ru](http://www.sedmitza.ru); [www.cncpe.ru](http://www.cncpe.ru)), na których znajdują się informacje o samej encyklopedii, ale także aktualności z życia Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego i innych Kościołów, kalendarium nadchodzących wydarzeń, informacje o działalności zwierzch-

<sup>9</sup> Od 1986 r. były one zamieszczane na łamach prestiżowego wydawnictwa Patriarchatu Moskiewskiego „Богословские труды” Рог. *Материалы к «Богословско-церковному словарю»*. „Богословские труды” 1986-1992 сб. 27-31.

nika Kościoła, podstawowe dokumenty RKP, biblioteka elektroniczna oraz wyszukiwarka. Na kanale TWC nadawany jest też cotygodniowy program telewizyjny „Prawosławna Encyklopedia”

W założeniu *Православная энциклопедия* ma być wydawnictwem szeroko prezentującym różne aspekty spuścizny i współczesności Kościoła prawosławnego, ale także szeroko rozumianą problematykę religijną w ogóle. Zgodnie z deklaracjami redaktorów „*Православная энциклопедия* jest specjalistycznym wydawnictwem informacyjnym, stawiającym przed sobą dwa zadania: 1) dać pełną informację o dwutysiącletniej historii i współczesnym stanie światowego prawosławia; 2) zapoznać czytelnika z innymi wyznaniem chrześcijańskimi, religiami niechrześcijańskimi, a także ze zjawiskami z zakresu nauki, kultury, filozofii, sztuki, polityki, w ten lub inny sposób związanymi z religią”<sup>10</sup> Ma ona obejmować następujące dziedziny: nauki biblijne, dziedzictwo Ojców Kościoła, poszczególne działy teologii prawosławnej, prawo kanoniczne, liturgika, sztuka religijna, hagiografia prawosławna, historia Kościoła wczesnochrześcijańskiego, różne aspekty historii i współczesności Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, a także innych lokalnych Kościołów prawosławnych i dochalcedońskich, teologia, historia i współczesność Kościoła rzymsko-katolickiego, wspólnot protestanckich oraz religii niechrześcijańskich, sytuacja religijna w regionach Federacji Rosyjskiej oraz wszystkich krajach świata.

W 2000 r. ukazały się dwa tomy encyklopedii: tom wstępny o charakterze monograficznym pt. *Русская Православная Церковь* („Rosyjski Kościół Prawosławny”) oraz pierwszy tom słownikowy. Wydane one zostały w nakładzie zaledwie 40 tysięcy egzemplarzy, co świadczy o elitarnym charakterze encyklopedii. Dwa pierwsze tomy pozwalają na dokonanie wstępnej charakterystyki tego wielkiego projektu encyklopedycznego. Uwagę zwraca znakomity poziom edytorski encyklopedii (w tym kolorowe ilustracje, mapy) oraz dobre opracowanie redakcyjne (np. literatura i cytaty w wielu alfabetach, nawet tak egzotycznych jak etiopski, arabski, amharski, syryjski czy gruziński).

Tom wstępny, zgodnie z tytułem, jest próbą możliwie wszechstronnego przedstawienia prawosławia rosyjskiego. Składa się on ze słowa wstępnego, 35 artykułów, dodatku (z dwoma kalendariami historycznymi, uwagami redakcyjnymi i wykazem skrótów) oraz dwoma wkładkami, zawierającymi mapy i ilustracje.

Tom otwiera słowo wprowadzające patriarchy Aleksego II pt. „Triumf Prawosławia” Zwierzchnik RKP prezentuje w nim swoje spojrzenie na dzieje prawosławia rosyjskiego – od czasów chrztu Rusi po dzień dzisiejszy. Odnosi się także do wyzwań współczesności, zarówno tych globalnych, jak i wewnętrznych, związanych ze spuścizną posttotalitarną i konsekwencjami podziału ZSRR. Kolejnym wprowadzeniem jest artykuł przewodniczącego Rady Naukowo-Redakcyjnej encyklopedii arcybiskupa istriń-

<sup>10</sup> *От редакции. В: Православная энциклопедия. Под общей редакцией Патриарха Московского и всея Руси Алексия II. Т. I: А – Алексей Студит. Москва 2000 s. 14.*

skiego Arseniusza pt. „Rosyjski Kościół Prawosławny na przełomie XX-XXI wieku”, stanowiący syntetyczną, kilkunastostronicową prezentację współczesnego stanu RKP.

Część historyczną otwiera odredakcyjny artykuł przedstawiający periodyzację dziejów Kościoła na Rusi i w Rosji. Kolejne artykuły dotyczą poszczególnych okresów dziejowych aż do współczesności (ich uzupełnieniem są tablice chronologiczne w dodatku na końcu tomu). Odstępstwo od tej zasady stanowi artykuł „Metropolia zachodnioruska. Lata 1458-1686” (analogicznie zamieszczono także odrębną tablicę chronologiczną, ale odnoszącą się już do nieco innego okresu – ok. 1303-1686). Jest to odbiciem przyjętej w historiografii rosyjskiej interpretacji dziejów Kościoła na Rusi, według której bezpośrednim spadkobiercą tradycji metropolii kijowskiej jest metropolia (potem patriarchat) moskiewska, natomiast metropolia kijowska XV-XVII wieku (pozostająca w jurysdykcji patriarchy Konstantynopola) traktowana jest jako poboczna linia dziejów Kościoła na Rusi.

Dalej następują artykuły oraz bloki artykułów dotyczące różnych aspektów życia Kościoła prawosławnego na Rusi i w Rosji w ciągu jego dziejów. Pierwszy z nich omawia prześladowania RKP w okresie radzieckim. Kolejne poświęcone są następującym zagadnieniom: wyższa władza cerkiewna i jej stosunki z władzą państwową, episkopat i władza diecezjalna, parafia i duchowieństwo parafialne, monastery i monastycyzm, kanonizacja świętych, literatura cerkiewna, nauka i edukacja cerkiewna, filozofia religijna, życie liturgiczne, sztuka cerkiewna (architektura, malarstwo, rzeźba, rękodzieło), muzyka cerkiewna. Dziwić może, dlaczego rozwoju myśli teologicznej nie zarysowano całościowo w odrębnym artykule, a problematyka ta omawiana jest w kilku artykułach.

Zamieszczone w tym tomie artykuły są interesującą próbą syntetycznego przedstawienia poszczególnych zagadnień. Dają one przeważnie dość całościowy ich obraz, zgodnie ze aktualnym stanem wiedzy, oczywiście z uwzględnieniem prezentacji autorskiej. Każdy artykuł zawiera wybór podstawowych źródeł i literatury. Ważnym uzupełnieniem są mapy przedstawiające strukturę diecezjalną Kościoła prawosławnego na Rusi i w Rosji od XI po koniec XX wieku.

Pierwszy słownikowy tom encyklopedii zawiera część haseł na literę A – od „A” do „Aleksy Studyta”. Otwiera go słowo wprowadzające patriarchy Aleksego pt. „Prawosławie na progu Trzeciego Tysiąclecia” oraz wstęp redakcyjny, w którym wyjaśnione zostały zasady układania encyklopedii. Na ponad siedmiuset stronach pierwszego tomu znalazło się ok. 800 haseł rzeczowych, a zamyka go wykaz skrótów liczący prawie 30 stron.

Hasła encyklopedii mają charakter autorski, prawie każde z nich jest podpisane. Pod większością haseł znajduje się bibliografia podstawowej literatury. Podana jest etymologia lub też oryginalne brzmienie nazw i pojęć obcojęzycznych, przeważnie z zachowaniem właściwego alfabetu. Encyklopedia jest bogato ilustrowana – pierwszy tom zawiera ponad 300 zdjęć, map, reprodukcji. W tekście haseł znajdują się odsyłacze do innych haseł znajdujących się w encyklopedii.

Hasła są oczywiście zróżnicowanej objętości – od kilku wersów (czy wręcz jedynie odsyłacza do innego hasła) do kilkudziesięciostronicowych opracowań. Na przykład hasło poświęcone „Aleksandryjskiemu Kościołowi Prawosławnemu” zajmuje 35 stron. Z innych obszernych haseł można wymienić: „Augustyn, św.” (16 ss.), „Abraham” (7 ss.), „Akafist” (10 ss.), „Albania Kaukaska” (9 ss.), „Aleksy, metropolita moskiewski” (11 ss.), „Aleksy I, patriarcha moskiewski” (23 ss.), „Aleksy II, patriarcha moskiewski” (22 ss.). Niektóre z haseł podzielone są na części (czasem pisane przez różnych autorów).

Zgodnie z przyjętymi założeniami hasła dotyczą różnorodnych dziedzin. Z zakresu bibliistyki w pierwszym tomie znajdziemy np. hasła: „Aaron”, „Abel”, „Abraham”, „Adam”, „Adonaj”, „Agrafa”. Obecne są tu: filozofia („Absolut”, „Autonomiczna etyka”, „Autorytet”), teologia („Agapa”, „Agiologia”, „Baranek Boży”, „Piekło”), prawo kanoniczne („Absolutna niezdolność do kapłaństwa”, „Autonomiczny Kościół”, „Autokefalia”, „Administracyjny urząd Kościoła prawosławnego”), liturgika („Agiasma”, „Akafist”, „Aksios”, „Aleksandryjskie nabożeństwo (obrządek)”), nauki społeczne („Aborcja”), sztuka cerkiewna („Agiosoritissa”, „Autorski śpiew”).

Bardzo liczne są hasła biograficzne, dotyczące przede wszystkim postaci związanych z Rosyjskim Kościołem Prawosławnym. Własne hasła mają święci, w tym także dziesiątki ostatnio kanonizowanych męczenników XX wieku, liczni hierarchowie i duchowni, teologowie, historycy Kościoła i inne postacie, które odegrały znaczącą rolę w dziejach RKP. Wiele jest również haseł poświęconych wybitnym postaciom innych Kościołów prawosławnych, np. „Abo Tbiliski, św.”, „Abessalom, metropolita belgradzki”, „Abraham, abp cziaturski Gruzińskiego Kościoła Prawosławnego”, „Abraham I, katolikos-patriarcha Gruzji”, „Awramowicz Dimitrije, serbski ikonopisiec”. Są też postacie nie związane z prawosławiem, ale znaczące w dziejach politycznych Rosji i świata, a także innych wyznań chrześcijańskich i religii pozachrześcijańskich. Wielość haseł biograficznych może zobrażować chociażby informacja, iż haseł postaci z imieniem Aleksander znalazło się tutaj 189 (dla porównania w lubelskiej *Encyklopedii Katolickiej* – 33), a z imieniem Aleksy – 91.

Warto podkreślić dużą liczbę haseł dotyczących struktur administracyjnych Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego (głównie diecezji), zarówno tych istniejących w przeszłości, jak i ostatnio powołanych, instytucji cerkiewnych, monasterów, a także ważniejszych świątyń Rosji (i rosyjskich cerkwi na świecie) oraz szczególnie czczonych ikon. Są również hasła dotyczące światowego prawosławia – Kościołów autokefalicznych („Albański Kościół Prawosławny”, „Aleksandryjski Kościół Prawosławny (Patriarchat Aleksandryjski)”), struktur administracyjnych („Abchaski Katolikosat”, „Australijskie Arcybiskupstwo Patriarchatu Konstantynopolitańskiego”, „Aksumska metropolia Patriarchatu Aleksandryjskiego”, „Alawerdzka diecezja Gruzińskiego Kościoła Prawosławnego”, „Albańskie Prawosławne Arcybiskupstwo w Ameryce”), periodyków cerkiewnych (fińskie czasopismo „Áamun Koito”).

Znalazły się tu również hasła geograficzne, głównie przedstawiające regiony i miejscowości Rosji, ale także inne kraje („Australia”, „Austria”, „Azerbejdżan”, „Albania”), miasta („Addis Abeba”, „Aleksandria”, „Adrianopol”). Szczególnie szeroko przedstawiono w nich oczywiście obecność prawosławia oraz innych wyznań i religii, przede wszystkim jednak tradycje prawosławia rosyjskiego.

Szeroko obecna jest w encyklopedii problematyka innych wyznań i religii. Szczególnie dotyczy to Kościołów przedchalcedońskich oraz staroobrzędowców. Przedstawieni są święci (koptyjski św. „Aaron Cudotwórca”, etiopski św. „Absadi”), hierarchowie („Agaton”, koptyjski patriarcha Aleksandrii, i „Abas”, pierwszy katolikos Albanii Kaukaskiej), struktury cerkiewne. Liczne są też hasła dotyczące Kościoła Zachodniego, poczynając od terminologii kościelnej, teologicznej i liturgicznej („Abbat”, „Abstinentia”, „Ad Beneplacitum Nostrum”, „Ad limina apostolorum”, „Adwent”, „Aggiornamento”, „Akwilejski obrządek”, „Alapa”) poprzez świętych („Augustyn”, „Aureliusz”, „Aurelia”, „Adalbert, bp Pragi”, „Adalhard”), papieży („Adrian” I-VI, „Aleksander” I-VIII) i inne wybitne postacie („Abbo Floriacensis”, „Abelard”, „Absalonus”, „Auxilius”, „Aurelian z Reome”, „Agustoni Gilberto”, „Adalbert, abp Magdeburga”), wydarzenia z historii Kościoła („Awiniońska niewola papieży”), wydawnictwa („Acta Apostolicae Sedis”) po instytucje i struktury kościelne („Augustyńcy”, „Akademie Duchowne katolickie w Rosji”, „Akademie Papieskie”). Są również hasła z zakresu religii niechrześcijańskich: islamu (teolog „Abu Hanifa”), buddyzmu („Abhidharma”), judaizmu („Hagada”), wedyzmu („Agni”, „Adwajta-Wedanta”) i innych („Ajnow religia”).

W encyklopedii znaleźć można także akcenty polskie. Są tutaj hasła: „Aleksander Jagiellończyk” (autor: W. S. Pozdniakow) oraz „Augustowskie (Sejneńskie) biskupstwo katolickie” (L. I. Salnikowa). Odrębne obszerne hasło ma „Aleksandra Newskiego sobór w Warszawie” – autorzy (J. Łabyncew i L. Szczewinskaja) omówili w nim szczegółowo historię budowy i rozbiórki świątyni, w zakończeniu zaś stwierdzili, że sobór ten „stał się pierwszą w Europie XX w. świątynią chrześcijańską, zburzoną na mocy decyzji władzy państwowej państwa chrześcijańskiego” (s. 548).

Własne hasła biograficzne ma pięciu hierarchów Kościoła prawosławnego w Polsce. Dwóch z nich działało w okresie międzywojennym: „Aleksander” (Inoziemcew), arcybiskup poleski i piński, oraz „Aleksy” (Gromadski), arcybiskup grodzieński i nowogródzki, a potem wołyński i krzemieniecki. Trzech kolejnych to hierarchowie z ostatniego półwiecza: „Adam” (Dubec), arcybiskup przemyski i nowosądecki; „Abel” (Popławski), arcybiskup lubelski i chełmski; „Aleksy” (Jaroszuk), arcybiskup wrocławski i szczeciński. Hasła te są dość lakoniczne (szczególnie ostatnie), ich autorem jest Jurij Łabyncew (pierwsze z tych haseł napisał on wspólnie z ks. Fiodorem Kriwonosem).

Odwołania do problematyki związanej z Polską są oczywiście także w innych hasłach. Na przykład w hasle poświęconym św. Aleksemu (Kabalukowi), kanonizowanemu już po wydaniu encyklopedii, znalazła się wzmianka o jego kilkuletnim pobycie w monasterze św. Onufrego w Jabłecznej. Odniesienia do dziejów Kościoła prawo-

sławnego w Polsce, w szczególności kwestii autokefalii, występują także w hasłach: „Autokefalia”, „Administracyjny ustrój Kościoła prawosławnego”, „Aleksy I”

Przygotowanie tak specjalistycznego i obszernego dzieła encyklopedycznego wiąże się oczywiście z wieloma trudnościami, także merytorycznymi. Jest to problem określenia samej siatki haseł, które powinny się tam znaleźć, ale także ich zawartości (spójności, unikania powtórzeń, zapewnienia pełnej informacji). Jest to szczególnie trudne, gdy hasła mają charakter autorski. Problemy takie pojawiają się przede wszystkim przy hasłach pokrewnych. Nie ustrzegli się takich problemów także redaktorzy wydawnictwa „Prawosławna encyklopedia”

Bardzo zbliżonej problematyki dotyczą np. hasła „Administracyjny ustrój Kościoła prawosławnego” oraz „Autokefalia”. Hasła te częściowo się dublują, a bardziej systematyczny zarys powstawania Kościołów autokefalicznych zawarty jest w pierwszym z tych haseł. W encyklopedii zamieszczono hasło „Autonomiczny Kościół”, ale nie ma już „Autokefaliczny Kościół”, i odwrotnie: jest hasło „Autokefalia”, ale nie ma „Autonomia” (w znaczeniu autonomii cerkiewnej). W rezultacie nie została szerzej przeanalizowana problematyka autonomii, co byłoby istotne ze względu na różne jej stopnie, posiadane przez poszczególne Kościoły. Na przykład w hasle „Autonomiczny Kościół” autor wymienia cztery powszechnie uznane Kościoły autonomiczne: Finlandzki, Japoński, Chiński i Góry Synaj, ale nie ma już tam mowy o innych Kościołach posiadających różne stopnie autonomii w ramach poszczególnych Kościołów autokefalicznych (w samym Patriarchacie Moskiewskim istnieją przecież posiadające formalnie pewną autonomię Ukraiński Kościół Prawosławny, Białoruski Kościół Prawosławny, Estoński Kościół Prawosławny, Łotewski Kościół Prawosławny, a ich status też jest zróżnicowany).

Powtórzenia zdarzają się także w innych hasłach, czasem są one nieuniknione. Biogramy niektórych hierarchów stanowią wręcz krótkie zarysy dziejów danego Kościoła w okresie ich rządów. Z drugiej zaś strony zdarza się, że w hasłach dotyczących poszczególnych Kościołów podawane są dane biograficzne ich zwierzchników (np. w hasle „Aleksandryjski Kościół Prawosławny” zamieszczono szczegółową biografię obecnego patriarchy Piotra VII, któremu w jednym z kolejnych tomów poświęcone będzie oddzielne hasło).

Niezupełnie przejrzysta jest kolejność umieszczania haseł dotyczących postaci o tym samym imieniu. Są one teoretycznie określone we wstępie redakcyjnym (s. 15): postaci biblijne, potem święci, patriarchowie prawosławni, papieże, inni zwierzchnicy Kościołów prawosławnych itd. W praktyce jednak jest to bardziej skomplikowane, gdyż kolejność zależy także od numeru, przydomku, nazwiska (co bywa względne, a czytelnikowi trudno przewidzieć czy dana postać zostanie zaszeregowana np. według numeru czy przydomku). Generalnie na początku umieszczani są święci, ale np. św. Aleksander, bp Gurijsko-Mingreelski, znalazł się nie wśród świętych, lecz między hierarchami; z kolei biskupi poprzedzają patriarchów, gdyż ci ostatni mają przy imionach numery porządkowe.



Zdarzają się też w encyklopedii pewne błędy, nieścisłości czy wręcz (choć nie-liczne) literówki. Nie zawsze zachowana jest konsekwencja w używaniu nazw geograficznych czy też ten sam standard przy danych osobowych. Podawana literatura nie zawsze jest tą kluczową i podstawową. Stosowane są niejednakowe kryteria przy określaniu objętości poszczególnych haseł.

Analiza pierwszych tomów pozwala stwierdzić, że *Православная энциклопедия* wszechstronnie przedstawia problematykę prawosławną, w szczególności dotyczącą Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Prezentuje ona także stan aktualny, niemalże z momentu jej wydania (są tu np. informacje i zdjęcia z sierpnia i września 2000 r. – *sic!*), co jest szczególnie istotne w przypadku wydawnictwa informacyjnego. Jest więc znakomitym źródłem wiedzy o współczesnym prawosławiu.

Encyklopedia wyrasta z tradycji historiografii rosyjskiej i przeszłość historyczną przedstawia zgodnie z przyjętymi w niej interpretacjami. Przykładem tego jest chociażby wspomniana już interpretacja dziejów Kościoła prawosławnego na Rusi i w Rosji. Czasem prowadzi to do paradoksalnych konstatacji, jak np. w hasle „Akademie Duchowne prawosławne w Rosji”, gdzie znalazło się stwierdzenie, że „pierwsza wyższa uczelnia teologiczna w Rosji powstała w 1615 r. w formie szkoły przy kijowskim monasterze brackim” (s. 349), chociaż Kijów ani wówczas nie był, ani obecnie nie jest w Rosji.

*Православная энциклопедия* jest oficjalnym wydaniem Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego i prezentacja kwestii kontrowersyjnych (np. stosunków wewnątrz-prawosławnych) odpowiada oficjalnemu stanowisku Patriarchatu Moskiewskiego i bywa jednostronna, nie jest też pozbawiona tonów polemicznych. Jest to dostrzegalne szczególnie w artykułach historycznych zamieszczonych w tomie wstępnym *Русская Православная Церковь*, a także w niektórych hasłach tomu I (np. „Autokefalia”, „Administracyjny ustrój Kościoła prawosławnego”; również w hasłach biograficznych: „Aleksander” (Inoziemcew), „Aleksander” (Paulus), „Agafangiel” (Sawwin), „Aleksy” (Gromadzki), „Aleksy I”, „Aleksy II”).

*Православная энциклопедия* jest wydawnictwem fundamentalnym dla każdego badacza problematyki chrześcijaństwa wschodniego. Stanowić będzie wielkie osiągnięcie nauki rosyjskiej. Jest jednym z największych – w skali światowej – projektów encyklopedycznych z zakresu problematyki religijnej, a w szczególności prawosławia. Będzie to (o ile uda się utrzymać zapowiedziane tempo i skalę) najbardziej aktualne i wszechstronne wydawnictwo, zawierające informacje o światowym prawosławiu w przeszłości i współcześnie.